

НАЗВЫ ХВАРОБ У СТРУКТУРЫ БЕЛАРУСКІХ ДОБРАЗЫЧЛІВЫХ І ЗЛАМОЎНЫХ ПАЖАДАННЯЎ

У артыкуле аналізуюцца назвы хвароб, якія сустракаюцца ў структуры беларускіх добразычлівых і зламоўных пажаданняў; раскрываецца іх семантыка, этымалогія, паказваецца варыянтнасць найменняў; прыводзяцца лексічныя паралелі з іншых моў; адзначаецца адметнасць названых лексічных адзінак і асаблівасці іх функцыянавання ў складзе беларускіх выслоўяў.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: добразычлівыя пажаданні; зламоўныя пажаданні; назвы хвароб; семантыка; этымалогія.

The article analyzes the names of diseases found in the structure of Belarusian benevolent and malicious wishes; their semantics, etymology are revealed, the variation of names is shown; lexical parallels from other languages are given; the distinctiveness of the mentioned lexical units and the peculiarities of their functioning in the composition of Belarusian sayings are noted.

К e y w o r d s: good wishes; breaking wishes; names of diseases; semantics; etymology.

Беларускія добразычлівыя і зламоўныя пажаданні ўяўляюць сабой незаменную крыніцу культуры беларусаў, народнай псіхалогіі, а таксама даюць багаты матэрыял для лінгвістычных даследаванняў. У структуры добразычлівых і зламоўных пажаданняў сустракаем шматлікія прыклады ўжывання дыялектнай лексікі, канатацыйнай лексікі, фразеалагізмаў, метафарычных вобразаў, назваў жывых і міфічных істот, адметных геаграфічных найменняў і інш. На фоне пералічанага асабліва ярка вылучаюцца назвы хвароб, што адначасова адлюстроўваюць веды чалавека па медыцыне і выступаюць адлюстраваннем побыту і традыцыйнай культуры беларускага народа. Трэба адзначыць, што ў беларускай мове існуе дастатковая колькасць моўных адзінак, якія раскрываюць адносіны чалавека, грамадства да стану здароўя. Так, у прыказках і прымаўках бачым народную ацэнку ролі здароўя і хваробы ў жыцці чалавека: *Абы здароўе, а жыццё будзе; Здароўе даражэй за ўсё; Няма лепшага багацтва над здароўе; Здароўя за грошы не купіш;*

Хвароба ў лес, здароўе ў косці; Хвароба не пернік: не пракаўтнеш і не адмовішся; Хваробу не трэба клікаць, сама прыйдзе; Хваробы бойся, астрогу сцеражыся, а торбы не цурайся; Хвароба калі не ўморыць, дык скрывіць і інш.

У артыкуле разгледзім назвы хвароб, якія функцыянуюць у складзе беларускіх добразычлівых і зламоўных пажаданняў і якія складаюць частку моўнай карціны свету беларусаў. Большасць такіх назваў трэба аднесці да нетэрміналагічных (народных, дыялектных) медыцынскіх найменняў хвароб, якія выступаюць сінонімамі да вядомых навуковых назваў хвароб і шырока ўжываюцца ў названых устойлівых выслоўях.

Вядома, што добразычлівыя і зламоўныя зычэнні вылучаюцца сваёй устойлівай структурай. Як правіла, гэта канструкцыя, якія пачынаюцца наступным чынам: *Каб ты (ён, яна)...*, *Каб табе (цябе)...*, *Каб на цябе (вас)...*, *Каб па табе...*, *А бадай ты...*, *А няхай ты (вас)...*, *А штоб табе (вам)...*, *Штоб цябе (яго, яе, яму)...*, *Бадай ты (на цябе)...*, *Бадай цябе...*, *Няхай цябе (яго, яе, вас)...*, *Няхай (хай) табе...*, *Каб табе бог...* і інш. Звернем увагу на тыя назвы хвароб, якія найбольш запатрабаваныя ў структуры зычэнняў. Можна сказаць, што яны адлюстроўваюць народную сістэму каштоўнасцей у адносінах не толькі хвароб, але і людзей, якія зычылі і якім зычыліся гэтыя злосныя хваробы. Адразу адзначым, што зычэнні розных хвароб маюць пераважна зламоўны характар. Добразычлівыя пажаданні з 'хваравітай' семантыкай сустракаюцца рэдка і маюць у цэлым жартоўную, іранічную афарбоўку, напрыклад: *Халера каб цябе... не ўзяла! Каб твая вош кашыляла! Каб табе шашаль пяты патачыў! Каб табе моль пяты пабіла! А каб табе пяткі назад завярнула! Каб цябе тарканы патачылі! Хай ён верх галавой! Каб табе вошы за каўняром жаніліся!*

З ліку зламоўных пажаданняў вылучаюцца выслоўі, у якіх фігуруе любая хвароба, хвароба наогул: *Каб цябе хвароба ўзяла! Хварата на цябе! А няма на вас якое хва'ры! Каб цябе боль біла! А няхай (каб) яго (на цябе) немач якая! Каб цябе не'марач узяла! Каб цябе немач забрала (узяла, ела)! Хай у цябе ўпад упадзець! Каб на цябе ўпадак найшоў! Каб у цябе ўпадзе'нь уваліў! Каб цябе ўпа'дкі ўзялі! А няхай на іх попадзь! Вопадзь на цябе вайдзі казіная! Агульныя назвы хвароб **хвароба, хварата, хвар, боль, немач, немарач, упад, упадак, упадзе'нь, упа'дкі, попадзь, вопадзь** з'яўляюцца пераважна вытворнымі ад дзеясловаў з адпаведнай семантыкай: *хварэць* – *хвароба, хвар, баліць* – *боль, недамагаць* – *немач, немарач, упада'ць* (выклікаць захворванне, боль і гінуць) – *упад, упадак, упадзе'нь, упа'дкі, попадзь, вопадзь* і пад. Да слова *хвароба* – 1. Парушэнне нармальнай жыццядзейнасці арганізма [1, с. 187] у беларускай літаратурнай мове ёсць сінонімы: *хворасць* – разм. *Хвароба, недамаганне, хваравіты стан* [1, с. 190]; *нездароўе* – *Недамаганне, хваравіты стан* [2, с. 369]; *немач* – разм. 1. *Недамаганне, слабасць; хвароба* [2, с. 374]. Пра сінанімічнасць назваў сведчаць і прыведзеныя вышэй прыклады. З ускосным пажаданнем хваробы функцыя-*

нуюць зычэнні, у структуру якіх уваходзяць словы *лякарства*, *зе'лле* ('усё тое, што лечыць, чым лечаць; лякарства' [3, с. 468]): *Каб ты на лякарства прасіў (рабіў)! Каб табе на зе'лле!*

Шматлікія выслоўі маюць спецыфічныя дзеяслоўныя канструкцыі – канструкцыі з дзеясловамі агульнай 'хваравітай' семантыкі: *хварэць, выхва- рэць, апухнуць, стагнаць, варочаць, распры'ндзіць, парасперці, звіло, скру- ціла, зварцела, узяло ды не адпусціла, выхварэць, выбалець, выпетраць, выстагнаць, высахнуць, сохнуць, корчыцца, абабэ'ніць, счарнець і інш.: Каб ты хварэла! Каб ты цэлы век стагнаў! Каб цябе варочалі! Бадай цябе распры'ндзіла! Каб вас параспёрла! Каб табе ўзяло ды не адпусціла! Каб цябе звіло да скруціла! Каб цябе зварцела! Каб ён выхварэў, выбалеў! Каб ён высах да выпетраў! Каб ты вы'стагнаў! Каб ты вы'хварэў! Каб ты корчыўся дзень і ноч! Каб цябе абабэ'ніла! Рэж, еш і сохні! Ёсць таксама і дзеясловы з больш канкрэтным сэнсам: *Каб ты аглох! Каб ты азыз! Каб ты спох! Каб цябе абадзьму'ла! Каб ты шчэз! Каб ты апрогся (аб'еўся, абпіўся)! Каб ты так збалеў, як тая сарочка бела! Апухні ты!* На фоне названых вышэй дзеясловаў вылучаюцца спецыфічныя народныя формы, якія ўжываюцца ўсе разам у адным злопажаданні: *Акрывей, ахрамей, ашалай, адзервяней, абязручай, агалдзеі!* Сярод іншых злопажаданняў звернем увагу на *Запаве'тры тваю галаву!*, сэнс якога патрабуе вытлумачэння. Дзеяслоў *запаве'траць* мае даўнюю сувязь са словам "поветрие" – пошасць, мор [3, с. 357]. *Запаветрыцца* – заразіцца з паветра.*

Змест негатыўных зычэнняў часта ўзмацняецца за кошт выкарыстання фразеалагізмаў (*Каб табе бокам вылезла! Каб ты ўсё жыццё ракам поўзаў! Каб ты колам стаў! Каб цябе сагнула ў тры пагібелі!*) і параўнанняў рознага тыпу (*Каб ён высах на гарохаву лапатку! Каб ён сам счарнеў, як сопуха (зямля)! Каб ён як корч ляжаў!*).

Аказіянальнае народнае словаўтварэнне – яркая прымета праклёнаў, пры гэтым часцей за ўсё сустракаюцца аддзяслоўныя назоўнікі – назвы хвароб, якія прыводзяць да смерці, тыпу *агіба* (параўн.: загібацца, пагібнуць), *алёжа* (параўн.: ляжаць, злегчы): *Агіба цябе бяры! Алёжа цябе еш!*

Найбольш цікавымі ў структуры зламоўных зычэнняў з'яўляюцца найменні хвароб з канкрэтнай семантыкай. Выдзяляюцца наступныя назвы:

– назвы ўнутраных хвароб: *пра'нцы* (сіфіліс): *Няхай яго пранцы точуць! Пра'нцы цябе з'еш (стачы, затачы)! Хай яго пранцы ядуць!; пякотка: Каб цябе пякотка спякла (пякла)! Назва пранцы французскага паходжання, як і сама хвароба, таму сінонімам да яе з'яўляецца "французская хвароба". У этымалагічным слоўніку М. Фасмера чытаем: *пранец* род. п. *пранца* «золотушная сыпь», диал., южн., зап. (Даль), укр. *пранці* мн. «сифилис», блр. *Пранцы* — то же Первонач. «франц. болезнь»; см. Преобр. II, 122. Ср. ит. *malfrancese* «сифилис», а также французская болéзнь [4];*

– назвы хвароб, якія паказваюць на знешнія пашкоджанні скуры, хваробы скуры, скуранага покрыва і т. п.: *скула, скулка, скулля', ску'лля, скулле, скуллё: Скула на нос! А каб табе скулля заваліла! Каб даў бог табе скула!*

ў горла! Каб табе на язык скула села! Каб у яго столькі скул было! Скулка (скулля, скулу) табе ў бок! Каб цябе ніцяя скула спаліла! Каб цябе скула ў бок уваліла! Каб цябе скула ўдушыла (задушыла)! Каб яму скула села! Палічы свае скулля! Скулле пад бок! Скуллё табе на язык (у бок, у глотку сядзь, у зубы, у лупы, у пуза)! Скуллё табе ў вушы (вочы)! Ску'лля табе! Скулу табе на язык! Скулля табе сядзь, а табе на гла'зы, а табе на язык, а табе пад язык!; **струп**: Вінішую табе адным струпам на ўсёй галаве!; **кароста**: Каб ён у каросце часаўся! Каб на яго кароста напала! Кароста табе на язык!; **воспа (чорная)**: Каб цябе воспа ўзяла! (параўн.: восып – высыпка) Каб цябе чорная воспа забрала!; **валасе'нь** (ногцеда; хвароба костачак пальцаў; вадзянка, запоўненая вадкасцю мазоль): Валасе'нь цябе з'еш!; **прышч**: Каб яму прышч на язык!; **Антонаў агонь** (гангрэна): А штоб цябе Антонаў агонь! Звернем увагу на назву скула, яна найбольш часта сустракаецца ў беларускіх праклёнах. Значэнне гэтага слова раскрываецца па-рознаму, але дамінантай выступае ‘нарыў, балячка, шышка на целе’. У слоўніку М. Фасмера бачым суадносіны гэтай назвы са словамі *рана* (у балг.), *трэшчына*, *шчэль*, *шчыліна* (у чэшс.), *шнар* (у славен.) [5]. Антонаў агонь як назва хваробы хоць і ўжываецца не так часта, як *скула*, але мае цікавую этымалогію. З гісторыі вядома, што гэта хвароба бушавала ў 1092 г. у Еўропе і Расіі. Асабліва пацярпелі ад яе Італія, Германія і Францыя. Заступнікам ахвяр захворвання лічыўся Святы Антоній, бо іх лячэннем у Еўропе займаўся манаскі ордэн антанітаў. У хуткім часе хваробу так і сталі называць “антонавым агнём”. Найгоршым пракляццем было “*Ды спаляціць цябе агонь Святога Антонія!*” Але ўспышкі гэтай загадкавай хваробы былі зафіксаваны яшчэ ў 600 г. да н. э. у Асірыі і ў 50-х гадах да н. э. у Галіі. Людзі не маглі растлумачыць яе прыроду і лічылі яе божым пакараннем або інтрыгамі дэманаў. Устанавіць прычыну страшнай хваробы змаглі толькі ў XVII ст. Крыніцай хваробы аказаўся грыбок – спарынні, які паражаў жыта і пшаніцу. Ужыванне хлеба з пашкоджаных зерняў прыводзіла да харчовага таксікозу, атручанне ў выніку – да адмірання тканак і гангрэны канечнасцей. Апошняя моцная ўспышка захворвання адбылася ў 1951 г. на поўдні Францыі;

– назвы ліхаманкі, малярыі (часцей з высокай тэмпературай): **гаручка**, **гарачка**: *Гаручка яго бяры! Каб цябе гаручка запаліла! Каб у гарачку цябе кінула! Каб яго цела з гарачкі пачарнела!*; **трасучка**: *Каб цябе трасучка трасла!*; **калатуха**: *Калатуха цябе калаці!*; **цяцюха**: *Штоб цябе так цяцюха трасла!*; **тра'сца**: *Затрасі іх тра'сца! Каб це тра'сца затрасла' (трасла)!* *Каб цябе тра'сца трасла (узяла)!* *Каб цябе тра'сца трасла' праз сем лет не перастаўшы!*; **шы'хля**, **шохла** (малярыя): *Хай яго шы'хля трасе! Каб табе шохла!* Слова *трасца* можа ўжывацца і з іншым значэннем – ‘пра што-небудзь нядобрае, вельмі дрэннае, благое’ [6, с. 514–515]: *Каб цябе ўся трасца! Трасца вайшай галаве (на тваю голаў)!* *Трасца твайёй пагібелі!* *Тра'сца табе ў бок!* Яшчэ больш выразна гэта значэнне выяўляецца ў наступных зычэннях, дзе гэта слова стаіць побач са словам *хвароба*: *Няхай табе трасца з хваробай! Трасца, хвароба табе!*;

– назвы вострага балявога сіндрому: *рэ'зана, разачка, разанка* (рэзкі боль, рэзь у жываце; а таксама дызентэрыя, крываваы панос), *калю'к, калацё* (назоўнікі з яркай празрыстай унутранай формай, утвораныя ад дзеясловаў або прыметнікаў тыпу *рэзаць, калоць, калючы*): *Бадай цябе рэ'зана схавіла! Каб цябе разачка (разанка) парэзала (рэзала)! Калю'к табе ў жывот! Каб цябе калацё!* ;

– назвы псіхічных, нервовых захворванняў, страты прытомнасці і помутнення свядомасці (эпілепсія, прыпадкі, істэрыкі, дэпрэсія): *радзімец, радзімцы, радзімчыкі* (эпілепсія – свая, радзімая хвароба): *Каб цябе радзімец забіў (радзімцы забілі)! Каб цябе радзімец ударыў да не адпусціў! Каб цябе радзімчыкі азялі! Радзімец цябе забяры! Разарві цябе на дванаццаць радзімцаў і з прыпадкамі; ванца'х, ванца'к, ванца'ч* (эпілепсія, падушчая балесць): *А няхай іх ванца'х удушыць! Каб цябе ванца'к кідаў! Каб цябе ванца'ч схавіў (ды не адпусціў)!; нуда: Каб цябе нуда з'ела!* (параўн.: *нуды* – моташнасць, млоснасць, ваніты; *нуд* – нуда); *смутак, смуткі*: *Каб цябе смутак узяў (смуткі ўзялі)!;*

– назвы кішачных і страўнікавых хвароб (дызентэрыя, рвота, дыярэя і інш.): *кываўка*: *Каб цябе кываўка заела (мыла)! Каб яго кываўка ўзяла!; халера*: *Ідзі ты пад халеру! Каб цябе халера абкарміла (накарміла)! Каб цябе якая халера ўдушыла! Каб на цябе халера! Хай яго халера! Халера цябе вазьмі!; ты'фус*: *Ты'фус каб цябе ўдушыў!;*

– параліч: *паралік, пралік, паля'руш (польскі), пералю'ш*: *А паралік цябе расшыбе! Бадай цябе паля'руш парушыў! Каб яго паля'руш! Каб цябе пералю'ш (паля'руш) трэснуў (узяў)! Паляруш польскі цябе забей! Пралік цябе разбі!;*

– кашаль: *кашаль*: *Кашаль тугі, да штоб к яму прыстаў другі! Кашаль мяккі, каб да веку такі!;*

– эпідэмія: *моркі, мара'*: *Каб цябе моркі скацілі! Каб цябе марой замары'ла! Мара' яго вазьмі!* (параўн.: *мор* – павальная смерць; *мара* – нячысцік);

– галаўны боль: *чэмер, чэмір (конская)*: *А бадай ты чэмеру наеўся!* (параўн.: *чэмер (чамярыца)* – ‘травяністая атрутная лугавая расліна сямейства лілейных, якая выкарыстоўваецца ў медыцыне’ [1, с. 292]; *А няхай на цябе чэмер найдзець! Чэмір конская цябе забей!* (параўн.: *чэмер* – галаўны боль, боль у жываце, паясніцы; *конская хвароба*);

– хваробы касцей: *лом, касталом (кашталом)*: *А няхай цябе лом выламіць! Каб у (на) цябе касталом (кашталом) уваліўся!;*

– хваробы вачэй: *бяльмо*: *Бяльмо табе ў вочы!;*

– хвароба языка: *цыпун, ціпун, кірдзю'к*: *Цыпун (ціпун, кірдзю'к) табе (яму) на язык!* (як адкляцце) (параўн.: *ціпун* – прышч на языку птушак або чалавека; шышка; *кірдзю'к* – хвароба языка ў каня);

– пухліны залоз, чума: *чума (чорная)*: *Каб на іх чума! Каб на цябе чума чорная найшла!;*

– пухліна: **спухля'**: Спухля' табе ў галаву!;
– сутаргі: **курч**: Хай яго курч возьме!
– анкалагічныя хваробы: А каб з цябе чорная юшка палілася! Каб з цябе журы выйшлі! Каб з цябе ропа цякла! Каб ты кроўю чхаў (харкаў)! Каб цябе кроўю гнала!

У беларускіх зламоўных пажаданнях вельмі пашыраная лічбавая сімволіка. Дзеля экспрэсіі, узмацнення магічнага слова, яго ўплыву на нядобрага чалавека выкарыстоўваюцца такія лічэбнікі, як адзін (адна), тры, сем, дванаццаць, сто, трыста: Памуч цябе радзімец адзін да дванаццаць гадзін! Каб на іх тры пагібелі і адна трасца! А штоб табе сем балячак! Каб цябе сагнула ў тры пагібелі! Табе тры скулы ў плечы! Разарві цябе на дванаццаць радзімцаў і з прыпадкамі. Сто цябе выкаці радзімцаў! Замардуй, загадуй, закалаці вас трыста радзімцаў і з радзімчыкамі!

У шматлікіх праклёнах фігуруюць не самі назвы хваробы, а злозвычайны захворвання ў пэўныя органы, часткі чалавечага арганізма. У іх таксама важная роля адводзіцца “хваравітым” дзеясловам, канструкцыям з дзеясловамі адпаведнай семантыкі накшталт за бок возьме; костачкі пакруціла; жыватом ездзіў; апаршывей, спохні галава; рукі пакорчыла і інш.: **бок**: А няхай цябе за бок возьме! Няхай разарэ твой бок!; **косці**: Каб табе костачкі пакруціла!; **грудзі**: Каб табе ў грудзях робіла (рабіла)! Каб табе ў грудзях калацілася!; **жывот**: А няхай цябе жывот папарэжа! Каб яго за жывот брала! Каб цябе за (на) жывот узяло (возьме)! Каб ты жыватом ездзіў! Каб ён жыватом качаўся! Каб табе ў жываце рэзала! Каб ты трыбухом лазіў! Разадзьмі, разарві твой жывот; **галава**: Апаршывей твая галава! Каб твая галава не ўздзе'ржалася на карку! Каб яму галаву завярнула на патыліцу! Спыхні твая галава!; **рукі**: Бадай табе ручкі ў кручкі! Каб табе рукі пакорчыла! Каб ён не кратаў ні нагамі, ні рукамі!; **ногі**: Каб це ногі не насілі! Каб табе нага (рука, рукі) адсохла (адсохлі)! Каб ты ні нагою, ні рукою не паварушыў! Каб табе ногі папохлі! Хварэй твае рукі-ногі!; **пяtkі**: Выверні табе пяtkі!; **рот**: Каб твой рот хлясцеў!; **язык**: Каб табе язык выперла (распёрла)! Каб табе язык аблез (адсох)! Каб табе язык колам стаў! Каб табе язык параней у горла сыпаўся! Каб табе язык спух! Каб ты языком не павярнуў!; **сэрца**: Бадай цябе за сэрца ўзяло! Хай цябе за сэрца вазьме!; **кішкі, вантробы, жылле**: Каб яго за кішкі ўзяло! Каб табе кішкі выкруціла (вон вылезлі)! Выматай (заматай) твае кішкі! Выматай тваё жылле! Каб табе вантробы павырвала (перарэзала)!; **вочы**: Каб у цябе вочы калом сталі! Каб табе бельмы (вочы, бе'зікі, слепакі) павылазілі (вылезлі) на лоб! Каб табе твае зеграчы' паўпірала! Каб яму ваўчакі' павылазілі! Каб яму земкачэ' лопнулі! Каб табе лу'ны папухлі! (у апошніх выслоўях значную ролю адыгрывае канатацыйная лексіка: бе'зікі, слепакі', зеграчы', ваўчакі', земкачэ', лу'ны); **мазгі**: Каб табе мазгі адсохлі! Мазгі табе высахні!; **зубы**: Каб яго зубы мучылі!; **пячонка(-і)**: Пячонкі твае папарвісь!; **залозы**: Хай табе яно залозамі вылезе!

СПІС ЦЫТАВАНЫХ КРЫНІЦ

1. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агульнай рэд К. К. Атраховіча. Мінск : БелСЭ, 1984. Т. 5. Кн. 2. 608 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агульнай рэд К. К. Атраховіча. Мінск : БелСЭ, 1979. Т. 3. 672 с.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агульнай рэд К. К. Атраховіча. Мінск : БелСЭ, 1978. Т. 2. 768 с.
4. Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера URL: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/%D0%BF/%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D1%86> (дата обращения: 19.10.2023).
5. Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера. URL: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/%D1%81/%D1%81%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%B0> (дата обращения: 19.10.2023).
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агульнай рэд К. К. Атраховіча. Мінск : БелСЭ, 1982. Т. 5. Кн. 1. 663 с.